

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 5

2026

QORI RAHMATULLOH VOZEH IJODIDA INSON KONSEPSIYASI: AXLOQIY-FALSAFIY TALQIN

Abdullayeva Saodat Nurillo qizi
Buxoro davlat tibbiyot instituti, o'qituvchi

Annotatsiya

Ushbu maqolada XIX asrdagi Buxoro adabiy muhitining yirik namoyandalaridan biri Qori Rahmatulloh Vozeh ijodi hamda uning asarlarida inson konsepsiyasi axloqiy va falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi muallif asarlarida inson mohiyati, uning nafs, axloq, kibr va ma'rifat bilan bog'liq jihatlarini aniqlashdan va uni tushunarli tilda bayon etishdan iborat. Maqolada Vozehning badiiy asarlari asosida insonning ichki va tashqi mohiyati o'rtasidagi ziddiyat, shuningdek, uning ijtimoiy muhit bilan bog'liqligi ochib beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Vozeh insonni axloqiy kamolot sari yo'naltiruvchi ma'rifatparvar g'oyalarni ilgari surgan va uni ijtimoiy tanqid orqali ifodalagan.

Kalit so'zlar: inson konsepsiyasi, axloq, nafs, kibr, ma'rifat, Vozeh, Buxoro adabiy muhiti, hajv, kinoya, ijtimoiy tanqid.

ПОНЯТИЕ ЧЕЛОВЕКА В ТРУДАХ КОРИ РАХМАТУЛЛЫ ВОЗЕХА: МОРАЛЬНО-ФИЛОСОФСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Абдуллаева Саодат Нурилло кизи
Бухарский государственный медицинский институт, преподаватель

Аннотация

В данной статье анализируется творчество Qori Rahmatulloh Vozeh — одного из выдающихся представителей бухарской литературной среды XIX века, а также рассматривается концепция человека в его произведениях с этико-философской точки зрения. Основной целью исследования является выявление сущности человека в произведениях автора, а также определение её связи с такими понятиями, как нафс (эго), мораль, гордыня и просвещение, с последующим изложением в доступной форме. На основе художественных произведений Возеха раскрывается противоречие между внутренней и внешней сущностью человека, а также его связь с социальной средой. Результаты исследования показывают, что Возех выдвигал просветительские идеи, направленные на нравственное совершенствование человека, и выражал их через социальную критику.

Ключевые слова: концепция человека, мораль, эго, гордыня, просвещение, Возех, бухарская литературная среда, сатира, ирония, социальная критика.

THE CONCEPT OF MAN IN THE WORK OF QORI RAHMATULLAH VOZEH: A MORAL AND PHILOSOPHICAL INTERPRETATION

Abdullayeva Saodat Nurillo qizi
Bukhara State Medical Institute, Lecturer

Abstract

This article analyzes the works of Qori Rahmatulloh Vozeh, one of the prominent representatives of the 19th-century Bukhara literary environment, focusing on the concept of the human being from ethical and philosophical perspectives. The main objective of the study is to identify and clearly present the essence of the human being in the author's works, as well as its connection with the notions of the nafs (self/ego), morality, pride, and enlightenment. Based on Vozeh's literary works, the article reveals the contradiction between the inner and outer nature of the human being, as well as its relationship with the social environment. The results of the research demonstrate that Vozeh promoted enlightenment-oriented ideas that guide individuals toward moral perfection and expressed them through social critique.

Keywords: human concept, moralit, ego, pride, enlightenment, Vozeh, Bukhara literary environment, satire, irony, social criticism.

Falsafiy nuqtai nazardan inson konsepsiyasi odatda bir necha asosiy savollarga javob beradi:

insonning asl mohiyati nimada, u erkin yoki muayyan omillarga bog'liqmi, uning hayotdagi maqsadi nimadan iborat hamda insonni "inson" qiladigan asosiy sifatlar qaysilar. Shu bois bu tushuncha falsafa, adabiyot, din va madaniyat kesishgan nuqtada shakllanadi. Inson konsepsiyasi haqidagi umumiy tushuncha Qori Rahmatulloh Vozev ijodida aniq va o'ziga xos badiiy-falsafiy mazmun kasb etadi. Olimning Qori Rahmatulloh Vozev hamda Qori Rahmatulloh Buxoriy kabi nomlari ham mavjud [7; 102–110-b.]. Vozev Qur'on qoris sifatida nafis va quloqqa yoqimli ovoz sohibi bo'lgan. U insonni oddiy biologik mavjudot sifatida emas, balki ichki ziddiyatlarga ega, axloqiy tanlovlar orqali shakllanadigan va ijtimoiy muhit ta'sirida o'zgaruvchi murakkab mavjudot sifatida talqin qiladi. Yosh olim yetimlikning jabrini chekkan bo'lsa ham, oiladagi moddiy qiyinchiliklarga qaramay, madrasani muvaffaqiyatli tamomlash [9; 21–22-b.] uddasidan chiqqan. Vozev qarashlarida inson mohiyatini anglashdagi asosiy mezon — uning ichki dunyosi, ya'ni axloqi va ma'naviy darajasidir. U tashqi ko'rinish, boylik yoki ijtimoiy mavqeni insonning haqiqiy qiymatini belgilovchi omil sifatida qabul qilmaydi. Aksincha, insonning asl qiyofasi uning nafsni qay darajada jilovlay olishi, halolligi va tafakkur darajasi bilan o'lchanadi. Shu jihatdan Vozev inson konsepsiyasini axloqiy kategoriyalar bilan chambarchas bog'laydi.

Vozev inson tabiatini ikki qarama-qarshi kuch — nafs va axloq o'rtasidagi kurash sifatida ko'radi. Nafs uning asarlarida fitna, buzilish va kibr manbai sifatida talqin qilinadi. Inson aynan shu nafs ta'sirida o'zini haddan tashqari yuqori qo'yadi, o'z mohiyatini unutadi va axloqiy tanazzulga yuz tutadi. Biroq Vozev insonni butunlay inkor qilmaydi; aksincha, u insonni ma'rifat, bilim va ichki poklanish orqali kamolotga erisha oladigan mavjudot sifatida ko'rsatadi.

XIX asr Markaziy Osiyo adabiy jarayonida inson muammosi muhim o'rin egallagan bo'lib, bu davr ijodkorlari insonning ichki dunyosi, axloqiy kamoloti va jamiyatdagi o'rni masalalariga alohida e'tibor qaratganlar. Shu jihatdan Qori Rahmatulloh Vozev ijodi alohida ahamiyat kasb etadi. Uning asarlarida inson nafaqat badiiy obraz, balki ijtimoiy va axloqiy fenomen sifatida talqin qilinadi. Vozev inson mohiyatini ochishda nafs, kibr, jaholat va ma'rifat kabi tushunchalarni markazga qo'yadi hamda ularni o'zaro bog'liq holda tahlil qiladi.

Vozev ijodi haqida dastlabki ma'lumotlar uning o'z asarlarida hamda zamondosh olimlarning tazkiralari uchraydi. Keyinchalik Sadridin Ayniy [1; 420-b.], R. Hodizoda [2; 17–29-b.] va T. Ne'matzoda [3; 5-b.] kabi olimlar tomonidan uning hayoti va ijodiga oid muayyan tadqiqotlar olib borilgan. Biroq ushbu tadqiqotlarda asosan muallifning tarjimai holi va umumiy ijodiy merosi yoritilgan bo'lib, inson konsepsiyasi masalasi alohida, tizimli tarzda chuqur o'rganilmagan. Shu sababli mazkur maqola Vozev ijodidagi inson haqidagi qarashlarni maxsus ilmiy tahlil qilishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Mazkur tadqiqotda tarixiy-manbashunoslik, qiyosiy-tahliliy hamda filologik yondashuvlardan foydalanildi. Vozev asarlari matni ichki tahlil asosida o'rganilib, undagi badiiy vositalar va g'oyaviy qatlamlar aniqlashtirildi. Shuningdek, klassik sharq adabiyotidagi axloqiy-falsafiy an'analar bilan qiyoslash orqali muallif qarashlarining umumiy va o'ziga xos jihatlari ochib berildi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Vozev insonni murakkab ichki ziddiyatlarga ega mavjudot sifatida tasvirlaydi. Uning qarashlarida nafs insonni fitna va buzilishlarga olib boruvchi asosiy omil sifatida talqin qilinadi. Shu bilan birga, kibr va tashqi da'vo insonning haqiqiy mohiyatini yashiruvchi vosita sifatida keskin tanqid qilinadi. Vozev insonni jamiyatdan ajratmaydi, balki uni ijtimoiy muhit mahsuli sifatida ko'radi. Jamiyatdagi jaholat, xurofot va diniy taassub inson axloqiy shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar sifatida baholanadi. Muallif aynan shu jihatlarni hajv va kinoya orqali ochib beradi. Vozevning inson konsepsiyasida inson — bu nafaqat axloqiy mavjudot, balki ijtimoiy tajriba orqali shakllanuvchi va o'z xatolaridan xulosa chiqaruvchi ongli shaxsdir. Buni quyidagi baytda ko'rish mumkin:

Санд Мир Музаффар шах неқфол,
Ба-ро кард махрам ба худ чанд сол.
Ба уммеди давлат ба сар медавид,
Ба хангом давлат чи лахто ки дид.
Чу навмед гардид з-ин рах охир,
Ба куллий бигардонд рўй аз амир. [4; 130-b.]

Ushbu she'rda Vozev insonni ijtimoiy tizim ichida harakat qiluvchi, umid va tajriba orqali shakllanuvchi mavjudot sifatida tasvirlaydi. Inson dastlab hokimiyatga yaqinlashadi, undan manfaat kutadi va o'z kelajagini shu tizim bilan bog'laydi. Bu insonning tabiiy ehtiyoji, ya'ni barqarorlik va farovonlikka intilishi sifatida talqin qilinadi.

Biroq Vozev bu jarayonni ideal tarzda emas, balki tanqidiy ruhda ko'rsatadi. Insonning davlat yoki hokimiyatga bo'lgan ishonchi o'zini oqlamaydi. She'rda "уммеди давлат" (davlatdan umid qilish)

va uning puchga chiqishi orqali insonning tashqi kuchlarga bog'lanishining zaifligi ochib beriladi. Bu yerda muallif insonning xatoligi — o'z taqdirini boshqalarga bog'lab qo'yishida ekanini ko'rsatadi.

She'rning oxirgi misrasi — “amirdan yuz o'g'irish” — insonning ichki o'zgarishini ifodalaydi. Bu oddiy voqea emas, balki axloqiy va ruhiy uyg'onish jarayonidir. Inson tajriba orqali haqiqatni anglaydi va noto'g'ri yo'ldan voz kechadi. Demak, Vozeh nazarida inson xatoga yo'l qo'yishi mumkin, biroq u tafakkur va tajriba orqali to'g'ri yo'lni tanlash qobiliyatiga ega.

Qori Rahmatulloh Vozeh ijodida insonni hayotiy sinovlar va mashaqqatlar orqali shakllanuvchi mavjudot sifatida talqin qilishini ko'rsatuvchi parcha quyida keltirilgan:

Чунин гуяд карини ранчу хори,
Мусаммо Раҳматуллоал-Бухорӣ:
Шудам ворид ба мулки Шоҳи Кирмон.
Чӣ заҳматҳо зи барфу ях кашидам,
Наёвард аз татовул бар сари мо? [5; 217-b.]

She'r avtobiografik ruhga yaqin bo'lib, unda insonning real hayot yo'li — safar, qiyinchilik va sabr orqali ifodalanadi.

Birinchi misrada “ranj va xorlik ko'rgan kishi” iborasi insonning mukammal emasligini, balki u azob-uqubatlar orqali yetilishini bildiradi. Bu yerda inson ideal emas, balki tajriba orqali kamol topuvchi mavjudot sifatida tasvirlanadi.

Keyingi misralarda safar motivi muhim o'rin egallaydi. Hajdan qaytish, uzoq yo'l, boshqa hududlarga borish — bular ramziy ma'noda insonning hayot yo'lini anglatadi. Ya'ni inson doimiy harakatda, izlanishda va sinovda bo'ladi. Shoirning turli sohalardan xabardorligi, adabiyot, tarix va tabiiy fanlarni [8; 24–25-b.] chuqur o'zlashtirgani bois uning inson haqidagi fikrlari ham teran ma'noga ega.

Ман, ки аз ташвиши даврон хотирам зери ғам аст,
Рӯзи ид ҳам дар назар монанди шомӣ мотам аст.
Бо дили пур ман, ки мебинам нишоти аблаҳон,
Гар ба ҳоли худ чу шамъи бодахун гириям кам аст.
Қадро ғамҳои чаҳон чо дар дили ношодам,
Лочарам, уз ман ба олам ҳар кӣ бинӣ хурсам аст. [6; 390-b.]

Ushbu g'azalda Qori Rahmatulloh Vozeh insonni ruhiy iztirob va ongli anglash holatida yashovchi mavjudot sifatida talqin qiladi. Bu yerda inson oddiy hayotdan zavqlanuvchi emas, balki borliqni chuqur his qiluvchi va anglovchi shaxs sifatida tasvirlangan.

Birinchi baytda insonning ichki holati — tashvish va g'am ustunligi ochiladi. “Bayram ham motamdek” bo'lishi insonning ruhiy holati tashqi voqelikdan ustun ekanini ko'rsatadi. Ya'ni insonning baxti yoki iztirobi tashqi sharoitga emas, balki uning ichki dunyosiga bog'liq. Keyingi misralarda muallif “nodonlarning quvonchi”ni qarama-qarshi qo'yadi. Bu yerda muhim g'oya mavjud: chuqur anglash ko'pincha iztirob keltiradi, jaholat esa soxta quvonch beradi. “Sham'i boda-xun” (qon yig'lovchi sham) obrazi orqali insonning ichki kuyinish holati kuchli badiiy ifoda topadi. Bu metafora insonning ichki azobi tashqi ifodadan ham kuchli ekanini bildiradi. Bundan tashqari, Vozeh axloq va ma'rifatni inson kamolotining asosiy mezon sifatida ilgari suradi. Uning fikricha, haqiqiy inson ilmi, halol va tanqidiy fikrlovchi bo'lishi kerak. Shu jihatdan uning qarashlari ma'rifatparvarlik ruhiga yaqin bo'lib, jamiyatni isloh qilish g'oyasi bilan chambarchas bog'liq.

Xulosa. Qori Rahmatulloh Vozeh ijodida inson konsepsiyasi axloqiy va falsafiy jihatdan chuqur yoritilgan. Muallif insonni nafs va kibr ta'sirida zaiflashuvchi, biroq axloq va ma'rifat orqali kamolotga erisha oladigan mavjudot sifatida talqin qiladi. Uning asarlarida insonning haqiqiy qiymati tashqi mavqe bilan emas, balki ichki axloqiy daraja bilan belgilanadi. Vozehning ijtimoiy-tanqidiy yondashuvi, hajviy uslubi va ma'rifatparvar qarashlari uning ijodini XIX asr Buxoro adabiy tafakkurida muhim o'rin egallashiga sabab bo'lgan. Ushbu qarashlar bugungi kunda ham inson va jamiyat masalalarini anglashda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ayniy S. Namunai adabiyoti tojik // Kulliyot S. Ayniy. 16-jild. — Dushanbe, 2010. — 420 b.
2. P. Ходизода. Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX века. — Сталинабад, 1956. — С. 17–29.
3. Нейматзода Т. Дар бораи Вазех ва асари ӯ «Савонеху-л-масолик ва фаросиху-л-мамолик». — Сталинобад, 1957. — Б. 5.
4. Воҳидов Ш. Зиёи Садр Бухорӣ ва феҳристи китобхонаи ӯ: мавод оид ба ҳаёти илмӣ ва адабии

- Бухоро дар аввали асри XX. — Панҷакент: Иршод, 2017. — С. 130.
5. Неъматзода Т. Возех. — Душанбе: Ирфон, 1967. — С. 217.
6. Шоирони Мовароуннахр. — Душанбе: Адиб, 2006. — Б. 390.
7. Akyuz M. Qari Rahmatullah Vozeh and His Anthology Named “Tohfe-tul Ahbab fi Tadhkira-tul Ash’ab” // Journal of Social Research and Behavioral Sciences. — 2020. — Vol. 6, Issue 11. — P. 102–113.
8. Abdullayeva S.N. Qori Rahmatulloh Vozeh — diniy va dunyoviy ilmlar sohibi // Eurasian Journal of Medical and Natural Sciences. — 2024. — Vol. 2, № 4(3). — B. 24–25.
9. Abdullayeva S.N. The Brief History of Bukharian Shaykh // Актуальные вопросы развития лингвокультурного мышления и философского мировоззрения III Ренессанса: xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. — Buxoro: “Sadriddin Salim Buxoriy” Durdoni nashriyoti, 2024. — B. 21–22.